

ETO: 008:130.2 „13/14”
141.131. „13/14” (450)

Puskás István

HUMANISTÁK A FEJEDELMÍ UDVARBAN

Humanists at the Royal court

Az udvari kultúra vizsgálata kiemelt szerepet kap az utóbbi két évtized reneszánszsal kapcsolatos kutatásaiban, melyek során átértékelődött e kulturális formáció, hiszen a XVIII. századi felvilágosodástól alapvetően negatív képet örökölt a modern ember. E folyamat alapja, hogy fény derül arra, milyen produktumokkal, értékekkel járult hozzá az arisztokrata udvar az európai kultúra egészéhez, az európai identitáshoz, mentalitáshoz, az európaisághoz. Az udvar kultúrája bonyolult, mégis jól szabályozott viszonyrendszereken alapul, szellemi, materiális eredményei, produktumai e rendszerbe ágyazódva születtek meg, az egyes objektumok megismeréséhez, értelmezéséhez e kontextus ismerete is hasznos, szükséges. Az uralkodó palotájának kulturális terében az egyik kiemelt jelentőségű viszony a fejedelemnek és a humanistának sokrétű, kölcsönös egymásrautaltságon és jól felfogott egyéni érdekeken alapuló kapcsolata.

Kulcsszavak: udvar, fejedelem, humanista, kontextus, viszonyrendszer.

A 2008-as magyarországi Reneszánsz-év napjainkban gyakran hallható szlogenje a „Gondold újra!”. E mondat – jó szlogenhez híven – kellőképp nyitott a különféle értelmezési lehetőségekre, különböző kontextusokra alkalmazható. Hadd éljünk mi is e lehetőséggel, s hadd applikáljuk az európai kultúra azon korszakára, amelyről megemlékezni, amelyre a figyelmet felhívni az ideai programsorozat egyik fő feladata, célja. Ha a bölcsészettudományok és a múlt viszonyát tekintjük, e felhívás azért nem hangzik felszólításnak, valami eddig meg nem cselekedettre unszolásnak, mert a múlthoz való viszony, s ezzel együtt maga a múlt, folyamatosan változik, újragondolódik – épp a mindenkori jelen preferenciáinak, világlátásának (stb.) köszönhetően. A mostanihoz hasonló koncentrált figyelem annyiban szólítja meg a kutatókat, hogy a folyamatos újragondolást, illetve az eredményeit a széles közönség elé tárja, illetve erre ad, kellene adnia alkalmat, lehetőséget.

Ahhoz, hogy az érdeklődő nem „szakmabeli” számára egy új reneszánsz-kép mutakozzon meg, az idén zajló különféle programoknak hála, nem is feltétlenül szükséges tudományos fórumokra járni, tudományos periodikákat tanul-

mányozni. Ha például ellátogatott az év első felében a budapesti Szépművészeti Múzeumban megrendezett Medici-kiállításra, s azt figyelmesen végigjárta, a köztudatban a Firenzét egykor uraló dinasztiáról élő kép fontos pontokon módosulhatott. Hasonlóképp a tavaly a debreceni MODEM-ben megrendezett Leonardo-kiállítás látogatója is egy eddig nem ismert Leonardóval találkozhatott.

A két tárlat számos újdonsága közül egy momentumot emelünk ki e helyütt: a fejedelmi udvar kultúraszervező tevékenységének, aktivitásának hangsúlyozását, egy olyan interpretációt, mely szerint a reneszánsz kultúra „csinálásának” elsődleges helyszíne, tere nem a város, a polgári közeg, hanem a fejedelmi udvar. *Leonardo* életének egyik fő törekvése, cselekedeteinek egyik fontos mozgatórugója, hogy fejedelmi udvarokkal, elsősorban a milánói Sforza-udvarral, később a pápáival, a francia királyéval elfogadtassa magát, hogy befogadást nyerjen, s ott elismerést vívjon ki magának. A nagy polihisztor, akit tudósként és művészként is szokás (minden joggal) az európai értelmiségi modelljeként tekinteni, mindennapjait nemcsak mérnöki, képzőművészi munkával töltötte, de (korántsem kedve ellenére, sőt) színpadi díszleteket, ruhákat, hangszereket, játékos, meghökkentő masinériákat is készített, bármit, ami az udvar közösségének szórakoztatását (s így személyes ambícióinak teljesedését) szolgálta. A *Mediciek* dinasztiája a XV. század közepétől, ha burkoltan is, de egy fejedelmi udvar jellegű hatalmi-kulturális központot épített és működtetett, ennek részeként hívták kíséretükbe a legkiválóbb humanistákat is, adtak megbízásokat a legnevesebb művészeknek, akik nem, vagy nem csak a város, de leginkább a família nagyobb dicsőségét voltak hivatottak szolgálni, hirdetni. *I. Cosimo* 1537-ben hercegi címet kapott, ezzel sikerült formálisan is elismertetnie családja uralmát a városállam fölött.

A humanisták első generációi a XIV. század végén, a XV. század elején a republikánus Firenze közegében éltek és tevékenykedtek, s a köztársasági államforma hívei voltak, a század második felének politikai, társadalmi, kulturális konstellációjában hamar széles körben elfogadottá válik Itália-szerte, hogy a közösségek (az állam) leghatékonyabb szervezeti formája a monarchia, a fejedelemség (Principato). Ezen álláspont legaktívabb propagálói éppen a humanisták lettek, munkásságuk jelentős része, aktivitásuk jelentős hányada a monarchiateória védelmét, ezzel együtt finomítását és társadalmi elfogadtatását szolgálta. Ha ebben a mecénás, az 'eltartó' érdekeinek szolgáló képviselőjét, megalkuvást látunk, az írástudó árulását, aki tudását, tevékenységét a hatalom, a zsarnok szolgálatába állítja egzisztenciális okok miatt, finoman szólva sematikus képet rajzolunk magunknak a korról, a kor emberéről.

A XVIII. század végén, az ancien régime lebontásának idején, amikor a legfontosabb feladat a feltörekvő, a nap alatt magának helyet követelő polgárság számára a nemességből álló politikai elit leváltása volt, ami együtt járt a régi kultúra modernebbre váltásával (felvilágosodás), a fejedelem, az egyed-

uralkodó zsarnoknak mutatkozott, s mindenki, aki segítette őt az alávetettek kizsákmányolásában, a nép, a közösség érdekeinek árulója lett. Az itáliai irodalomban a legszenvedélyesebb sorokat e tárgyban – kissé paradox módon, de persze korántsem indokolatlanul – egy olasz arisztokrata, *Vittorio Alfieri* írta, aki irodalmi munkásságát a zsarnokság lerombolásának szolgálatába állította. A modernség európai történései (a totalitárius rendszerek) ezen értékelést folyamatosan érvényben tartották, aktualizálták – ami viszont azzal járt, hogy a múlt bizonyos aspektusai homályban, láthatatlanok maradtak.

Ami *Alfieri* számára a fény századában elvetendő, megsemmisítendő volt, pár évszázaddal korábban viszont épp ellenkező képet mutatott, épp hogy egy problémás helyzet megoldását kínálta. A nagy olasz illuminista egyik erkölcsi, művészi példaképe, *Francesco Petrarca*, az európai humanizmus atyja, az európai értelmiségi egyik fő példaképe, zsinórmértéke voltaképpen áruló, hazug lenne, mert számos levelében arról értekezik, amellyel érvel, hogy a humanista számára az ideális, sőt az egyedüli igazi közeg a fejedelmi udvar? Bort iszik, s vizet prédikál, amikor az egyén szabadságáról, a szellemi, intellektuális szabadságról, függetlenségről ír felemelő sorokat, máskor meg a monarchiát s udvarát dicséri? Barátjával, *Boccaccióval* levélváltásaikban vitáznak arról, hogy a köztársasági Firenze, vagy valamely uralkodói udvar alkalmasabb-e a humanista életterületre. *Boccaccio* a republika, jelesül Firenze mellett érvel, ahol szabad emberek egyenrangú közössége alkotja és irányítja az államot, s kínálja a humanista nyugodt tevékenységéhez a szabadság megfelelő fokát. *Petrarca* viszont a köztársaság ingatagságát, belső konfliktusoktól terheltét, kiszámíthatatlanságát emeli ki, és szembeállítja az udvar stabilitásával, nyugalomával. Értsük jól! A zsarnokságot ő sem fogadja el, eszménye az olyan állam, amelyben az uralkodó és az alattvalók felismerve a kölcsönös egymásra utaltságot, az érdekközösséget, együtt dolgoznak és öröködnék a társadalmi békén és renden, a közösség, az állam virágzásán. Az ideális államot Petrarca szerint az ideális fejedelem képességeivel, jellemével rendelkező uralkodó irányítja, aki felismeri, kikre is van szüksége és miért ahhoz, hogy erős, biztos államot, hatalmat építsen. Nem véletlenül foglalkoznak annyit a humanisták az ideális uralkodó figurájával (már *Machiavelli* előtt is), nem csupán azért, hogy egy konkrét alakot minél jobb fényben tüntessenek fel, mitizáljanak, de azért is, hogy hasznossá tegyék magukat, mint e „mesterség” ismerői, tanítói, akiknek az udvarban az a feladat is jut, hogy a fejedelmet okítsák, számára példákat, modelleket kínáljanak.

Nem csupán a fejedelem–humanista kapcsolaton van a hangsúly, hanem azon a közösségen, társadalmi, kulturális közegen, amit az udvar jelent. A fejedelem, az udvar nem egyszerűen kenyéradó, sokkal inkább az a közösségközönség, amelyben, amelynek tagjaként a humanista társadalmi státushoz és funkcióhoz jut, ahol célt és értelmet nyer tevékenysége – amely nem merül ki az

uralkodó dicsőítésében, politikai céljainak propagálásában. A *humanae litterae* tudós tevékenysége nem közvetlen hasznot hajt a neki teret adó államnak, a jelentős szellemi értékek, produktumok megszületésének lesz viszont az államra, az udvarra is visszaható eredménye, az tudniillik, hogy az „országimázon” javít, hiszen egy olyan virágzó, civilizált közösség képét mutatja, ahol a békében az intellektuális, művészi tevékenység fontos eredményekre képes.

Ahhoz, hogy e gondolat működni tudjon (egyáltalán reális lehetőségként felmerüljön) kellett az a sajátos politikai-társadalmi-kulturális szituáció is, melyben a korabeli Itália élt. A számos apróbb-nagyobb városállam ugyanis a XV. századra egy akkoriban Európában jórészt ismeretlen kapcsolattartási, politikálási, rivalizálási gyakorlatot honosított meg az Alpoktól délre; e praxis azon a felismerésen, és nagyon is gyakorlatias elgondoláson alapult, hogy a félszigeten „összezárt” államocskák nem engedhetik meg maguknak azt az északon dívó luxust, hogy nemzedékről nemzedékre kiirtsák a lakosság jó részét, s a gazdaság fejlődését a súlyos háborúk költségeivel, pusztításaival rombolják. A fegyveres konfliktusok egyáltalán nem tűntek el ugyan, de jobbra az államok által felbérelt zsoldos csapatok közötti, csekély anyagi és emberáldozattal járó, inkább csetepatészámbe menő összetűzésekben merültek ki, s az úgynevezett háborúk során nem is annyira az ellenség fizikai megsemmisítésére, mint inkább stratégiai, pozicionális előnyök megszerzésére törekedtek, ezek segítségével igyekeztek a területi, politikai vitákat rendezni. No és persze a diplomácia fegyverének segítségével; a modern értelemben vett diplomácia (mint ahogyan a nemzetközi jog csírái is) az itáliai államok közötti „nemzetközi” kapcsolatokból, „külpolitizálásból” születik meg. De ennek a politikai diskurzusnak a része a kultúra támogatása is.

A kultúra, a virágzó művészetek, irodalom, tudományok, továbbá a civilizált, nyüzsgő, látványos (és költséges) udvari élet, a tudatosan formált hatalmi központok (uralkodói rezidenciák és székes városok) számos hozadéka közül az egyik legfontosabb a politikai haszon volt: a hatalom reprezentálása. E jelenség egyáltalán nem előzmények nélküli Itáliában: a középkori városok (Milánó, Pisa, Firenze, Siena, Bologna) dómépítési versengéssel igyekeztek tisztázni a hatalmi hierarchiát: amelyik város, polgári közösség nagyobb templomot tud emelni, nyilván az a legtehetősebb. (Gondoljunk a napjainkban a világ nagyvárosai között zajló felhőkarcoló-építési presztízsvetélkedésre!)

E kontextusban az „értelmiségi”, a humanista számára számos olyan lehetőség adódott, hogy megszerzett tudását, képességeit kamatoztathassa; számára ez azért volt szó szerint létkérdés, mert a középkorban egykor az írástudók számára adódó karrierlehetőségek, társadalmi szerepek mellett újak nyíltak. Az egyház és a város után (mellett) az udvar közössége, szociokulturális tere is megnyílt előtte; a XV–XVI. század fordulóján élő, tevékenykedő humanista egyik legfőbb törekvése (amint ezt az egyébként rendhagyó karriert befutó

művésznek, ill. mesterembernek – az egzisztenciától a humanista felé közelítő – (Leonardónak) a példáján láttuk, hogy feladatot, szerepet és státust találjon és fogadtasson el magának az udvarban.

E mentalitás, a korban lezajló folyamatok megmutatására nem is a kiemelkedő figurák, rendhagyó életutak alkalmasak; ha a korabeli társadalmi mozgásokat, kapcsolattrendszereket, mentalitást, mozgatórugókat keressük, sokkal többet megtudhatunk, ha a „hétköznapi literátorra” figyelünk, alakjából, történetéből alkothatunk képet a bevett kulturális, társadalmi gyakorlatról, talán közelebb kerülhetünk e mára eltűnt közösségek életéhez, értékeihez, motivációihoz.

Pandolfo Colleuccio egyike volt ezen figuráknak. 1444-ben született az Adria-parti Pesaróban. A kis városállamot abban az időben a milánói Sforzadinasztia egyik mellékága kormányozta. Pandolfo apja egy közeli kisvárosból való nemes ember, maga is értelmiségi, városi hivatalnok, nyilván karrierjét építendő költözött a regionális központba, szegődött a környék legfontosabb urának szolgálatába. Fiát Padovában taníttatja, ahol jogi doktorátust szerez, s közben megismerkedik a humanista műveltséggel; Pandolfo hazatérte után természetesen a Sforza-udvarban kezdi karrierjét, városi hivatalokat tölt be, de literátorként is van alkalma bemutatkozni. Ám közben okosan, s mint nemsókára be is bizonyosodik, roppant előrelátón, építgeti Pesarón kívüli kapcsolatait: ismeretségben áll a firenzei humanista körökkel, sőt magával Lorenzo il Magnificóval, de a ferrarai Este-udvarban is bemutatkozik, az 1487-es év farsangi mulatságai számára Plautus egyik komédiáját fordítja le olaszra. (Letéve névjegyét ezzel mind az olasz, mind az európai színház történetében, hiszen ezek a ferrarai színi előadások – az ugyanekkor zajló első római bemutatók mellett – az első modern értelemben vett színházi előadások, melyek célja az antik színház modelljének felélesztése.)

Ismeretsegeinek hamarosan jó hasznát veszi, hiszen ura börtönbe veti, jó pár hónapos raboskodás után szabadul, és Firenzébe távozik, ahol egy évre elnyeri – nyilván ismeretsegeinek köszönhetően – a podestá címet, melyet egyébként szokás volt nem firenzei polgárokkal betölteni, épp azért, mert ítéleteikben mentesek tudtak maradni a helyi érdekcsoportok befolyásától. Az egy év letelte után pedig a másik ugyancsak jól ismert városba, Ferrarába költözik, itt is tölti le élete utolsó másfél évtizedét. Ercole d’Este herceg udvarában a legkülönbélebb feladatokat látja el: városi bíró, diplomata, színpadi művek szerzője, tudós humanista, dialógusokat író literátor. Kiemelkedő irodalmi eredmények nem köthetők nevéhez, viszont mindenben sikerül valami fontos aprósággal gazdagítania az egyes alakulástörténeteket, legyen szó színházról, drámáról, értekező prózáról és poézisről vagy éppen az udvari közösség életét rendező-szervező normák, erkölcs kidolgozásáról. Életének eseményei, művei, fennmaradt levelezése arról tanúskodnak, hogy a hercegi udvar belső köréhez tartozott, bizalmi

emberré vált – talán épp ez okozza tragikus vesztét is 1505-ben, amikor az Esték embereként tér vissza szülővárosába, ahol korábbi ura elfogatja, bebörtönzi, és rövid úton kivégezteti.

Az átlag humanista nem alulról, és kívülről érkező 'outsider', hanem a fejedelemhez a középkorban is közel álló társadalmi elit tagja (a sajátos olasz társadalmi fejlődésnek köszönhetően itt sokkal átjárhatóbbak a határok nemesség és polgárság között, mindkettő az urbánus tér lakója, akárcsak a fejedelem). A középkori fegyveres uralkodókíséret, a lovagok metamorfózisának lehetünk tanúi, meglehet, a fegyverforgatás továbbra is alapvető virtus, erény marad, de már korántsem egyedüli, domináns. Az erőszakos politizálás háttérbe szorulásával, az új államvezetési stratégiák kialakulásával, terjedésével, az abban tevékeny részt vállalóknak is át kell alakulniuk. Eleinte csak kevesek, a humanisták birtokolják ezt az új személyiséget, később mind általánosabb lesz, megszületik a művelt, a fejedelem számára magát hasznossá tenni igyekvő udvari ember.

A legfontosabb, amit az udvar a humanistának adhatott, hogy közeget, kontextust és közönséget biztosított tevékenységéhez, egy olyan teret, amelyben vállalható társadalmi szerepet kaphatott, ahol hasznossá, értékessé tehetette magát. Másrészt a humanista egy új műveltséget, új kultúrát, új értékeket honosított meg az udvarban – úgy, hogy nem radikálisan, forradalmian formálta át, hanem a meglévő (lovagi) tradíciókra épített, azokkal szimbiózisban gyökereztetette meg a klasszikus antikvitás kultúrájának bizonyos elemeit.

A humanista világlátás relativizmusának, ontológiai elgondolásainak, világlátásának legfontosabb hozadéka a XVI. század első felének itáliai udvaraiban tapasztalható nagyfokú tolerancia (melyet a század második felének új konstellációja teljesen lesöpör majd a színről). A reneszánsz fejedelmi udvar társadalma, mikrokozmosza a másik elfogadásának, véleményének, nézeteinek tiszteletben tartásán alapult – ameddig az nem veszélyeztette a közösség létét, azaz az udvart s az uralkodót. E kis társadalom alapvető értékeinek, civilizált működését biztosító szabályainak kidolgozása is a humanisták érdeme (Collenucióé is). Ekkor született meg az európai mentalitás számára alapvető fontosságú karrierorientált életút eszménye: az uralkodóhoz, a közösséghez kötődés, a hűség, a lojalitás biztosítására szolgáló új erkölcsi ideál. Míg a középkori morál a túlvilágra tekintett, minden földi tettet annak fényében ítélte meg, az udvarban a referenciapont az uralkodó lett, az ő elismerésétől függött az udvaronc társadalmi státusa, akinek érdeke, hogy cselekedeteivel igyekezzen minél hasznosabbá tenni magát, s így kivívni a figyelmet, a megbecsülést, a jutalmat.

Viszont a cél felé törve ügyelni kellett – az ugyancsak a humanisták által szállított – civilizált viselkedési elveknek megfelelésre, a konfliktusok civilizált elrendezésére, az érdekek civilizált érvényesítésére, ez a társadalom békéjének, rendjének záloga. Az új társadalom formálása nyilván nem volt egyszerű, nem volt konfliktusmentes folyamat, a meggyőzés, elfogadtatás is csak akkor mű-

ködött, ha nem erőszakosan megy végbe: itt veti be a fejedelem és a humanista kultúra fegyverét. A kultúra nem csak kifelé közvetített egyfajta képet az államról, de alapvető szerepe volt a hatalom által elfogadtatni kívánt értékeknek az udvar közössége (s szélesebb értelemben minden alattvaló) felé történő kommunikálásában is.

De nem értjük meg, erősen félreértjük a korabeli embert (mind a humanistát, mind a fejedelmet), ha cselekedeteinek mozgatórugóit csak a politika, a társadalom kontextusában keressük. Van még ezeken kívül legalább egy igen erősen érvényesülő, ható érdek, törekvés: ez nem kevesebb, mint a mulandóság, a halál legyőzése. Ha a reneszánszot, a humanizmust úgy gondoljuk el, mint a csupán földi életre koncentráló kulturális formációt, erősen egyszerűsítünk. Való igaz, hogy a középkorhoz képest sokkal nagyobb figyelem fordult az evilági lét felé, de az evilági aktivitásnak, minden tevékenységnek végső célja a kor embere számára, hogy hagyjon maga után valami maradandót, hogy neve, cselekedetei, produktumai révén valami megmaradjon utána, hogy e módon úrrá legyen az elmúláson, ami az emberi lét ontológiájának meghatározója. A halál által korlátozott, véges lény az ember, aki ezért nem juthat soha az Igazság birtokába sem (íme a tolerancia filozófiai, erkölcsi alapja). Gondoljunk csak a *Dekameron* tréfas becsapós történeteire vagy éppen *Shakespeare* tragédiáira: a bonyodalmat mindig az okozza, hogy valaki nincs birtokában az igazságnak, szerencsés esetben az ebből adódó konfliktus jó véget ér, rossz esetben tragédiába torkollik. A *Memento mori* középkori parancsa a reneszánsz embere számára nem (csupán) a túlvilágra készülést jelenti, hanem az evilági aktivitás fokozását is.

A mai olvasó számára igencsak furcsa, akár visszatetsző is lehet, hogy például Mátyás király, a „mi Mátyás királyunk” a róla szóló egyik legkitűnőbb (bár szintje teljesen elfeledett) humanista irodalmi alkotásban, *Lippo Brandolini* firenzei szerzetes-humanista-rétor államelméleti munkájában, a *De Comprataione rei publicae et regni* című dialógusában arról beszél, hogy uralkodásának legfőbb célja a *gloria*, a dicsőség megszerzése. Szó sincs itt egoizmusról, önimádatról (bár a karrier, a tisztelet, a rang, a státus kivívásának vágya kétségtelenül ott munkál), a *gloria* itt a halál legyőzésére irányuló cselekedetek sikerét jelenti. A humanista pedig az a figura, aki ezt biztosítja a fejedelem számára azzal, hogy a fizikai világból a *humanae litterae* azaz a betűk, a szövegek virtuális valóságába emeli, megörökíti emlékezetre méltó tetteit, megörökíti alakját, hogy az utódok számára követendő modellként, példaként álljon, amint ők is igyekeztek követni a tradíció által rájuk hagyományozott mintákat. A *memento* állításának szükségességét mi sem igazolja jobban, mint az a történelmi tény, hogy ezt a típusú udvart a politikai viharok hamarosan el is sodorják, a XVI. század közepére már csak mítosz. De mitizálásának, a humanisták emlékműállító tevékenységének is köszönhetően sok e közegben megteremtett érték válik a barokk udvar, sőt az európai kulturális tradíció, identitás szerves részévé.

Humanists at the Royal court

The study of royal court culture has gained an increasingly substantial role in the study of renaissance culture during the past two decades, and this has brought about the re-evaluation of this cultural formation of which modern men have inherited a basically negative picture since the time of the eighteenth century Enlightenment. The underlying idea of this process is to reveal the products and values that the aristocratic courts contributed to European culture in its entirety, to the European identity, mentality, to Europeanness. Court culture was based on a complicated, yet well regulated system of relations; its spiritual and material achievements and products were accomplished within the framework of this system; to get to know these objects and to interpret them an insight into this context is useful and of great assistance. In the cultural sphere of the ruler's palace one of the relations of great significance is the one based on a wide-ranging mutual interdependence and well-balanced personal interests between the ruling prince and the humanists.

Keywords: court, ruling prince, humanist, context, system of relations